

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Kálmán Péter Peregrin OFM

A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári
egyházpolitika első évében a teológiai összefüggések
tükrében

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi

Kar

Történelemtudományi Doktori Iskola

Eszmetörténeti Műhely

Műhelyvezető: dr. Fröhlich Ida DSc

Témavezető: dr. Óze Sándor CSc intézetvezető

2014

I. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A katolikus egyház és az 1956-57-es események kapcsolatának bemutatása nem kizárólagosan az 1989 utáni kutatómunka gyümölcse, mivel ezt a kérdést – ideológiai célzattal ugyan –, de már a diktatúra történeti szakirodalma is tárgyalta. A rendszerváltozást közvetlen megelőző és követő időszakban e témakörre vonatkozóan elsősorban a személyes életsorsok és visszaemlékezések kerültek a feltáró munka középpontjába, ami mintegy kiegészítése volt annak az emlékezetanyagnak, amely a kommunizmus negyven éve alatt az emigráció folyóirataiban látott napvilágot. A millenniumot körülvevő években viszont újból előtérbe kerültek a személyes visszaemlékezések,¹ amelyeket viszont a legtöbb esetben már nem az emlékezők publikáltak, hanem az a fiatal történészgeneráció, amelynek tagjai levél- és irattárakban leltek rá ezekre a lappangó, vagy addig titkosan kezelt memoárookra és azok kiegészítő forrásaira. Az 1989 óta eltelt időszak egyháztörténeti kutatásait és új fejleményeit a forradalom kitörésének 50. évfordulója alkalmából két tanulmánykötet – *A katolikus egyház 1956-ban és a Magyar Katolikus Egyház 1956* – foglalta össze,² amelyek egyazon

¹ Shvoy Lajos: *Önéletrajz*. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2002. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből I.)

² *A katolikus egyház 1956-ban*. Szerk.: Rosdy Pál. Új Ember Kiadó, Budapest, 2006. és *Magyar Katolikus Egyház 1956*. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László, LÖKA – Új Ember, Budapest, 2007.

hangsúllyal kezelték a dokumentumok és a személyes tapasztalatok jelentőségét, illetve a katolikus egyház szerepét és helyzetét a nemzetközi viszonylatok összefüggései között is tárgyalták.

Az így elénk táruló kép azt mutatja, hogy az elmúlt 25 év forráskutatásai a következő főbb kérdéscsoportok köré rendeződtek: a Mindszenty-kérdés, a békepapság ügye, a keleti politika, az egyházmegyék és Kelet-európai egyházak helyzete, valamint a rendszer egyházüldöző mechanizmusa. A részletkutatások is e fontosabb témakörök mentén szerveződtek és mutatták fel legújabb eredményeiket.

Disszertációm a tudományos kutatásnak ehhez az ívéhez illeszkedik, illetve azt egészíti ki, amikor a problémafelvetés alapkérdéseként egy olyan szempontra irányítom a figyelmet, amelyet eddig alig vizsgáltak. Nevezetesen annak bemutatására, hogy a katolikus egyház vezetői számára az egyház egy teológiai, és azon belül is dogmatikai valóság volt, s hogy ők elsősorban ebből a szempontból tekintettek a különféle kérdések megoldására. Ennek a motivációnak a hangsúlyozása azonban újabb kérdést vet fel, mégpedig azt, hogy vizsgálhatjuk-e egy teológiai tétel, önértelmezés történeti megvalósulását, és ha igen, akkor hogyan kell ezt megtennünk a magyarországi kommunista diktatúra vonatkozásában. Ehhez viszont az egyház életét részletekig befolyásoló kommunista rendszer egyházfogalmának eszmei hátterét és történeti megvalósulásának különféle dimenzióit is be kell mutatnom, mert ezek gyümölcsei voltak azok a konkrét döntések, amelyekkel a

diktatúra válaszolt az egyház teológiai valóságára, és amelyek kijelölték a kádári egyházpolitika útirányát.

II. A követett módszertan

Doktori disszertációm célja tehát a megismerhető (egyház)történeti események és folyamatok bemutatása az 1956-57. évre vonatkozóan, illetve annak az ugyanezt az időt és az azt követő éveket meghatározó teológiai és eszmetörténeti háttérnek az elemzése, amely hatástörténetében egészen 1989-ig alakította a katolikus egyház és a diktatúra kapcsolatát. Mivel azonban e korszak egyháztörténetének ebből a szempontból való vizsgálata viszonylag új felvetésnek tűnik, a megszokottnál nagyobb hangsúllyal és terjedelemben idéztem azoknak a gondolkodóknak és történészeknek műveit, akik az én látásmódomat is alakították. Ugyanígy voltam az eddig ismeretlen történeti források esetében is, amelyeket nem függelékként, hanem a dolgozat főszövegében közöltem, hiszen azok ugyancsak eddig ismeretlen vagy kevésbé hangsúlyozott információkat hordoznak, amelyek alapjait jelentik e dolgozat kidolgozásának.

Értekezésem alapszövegét és vezérfonalát éppen ezért a *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956-1957* című forráskiadvány³ bevezető tanulmánya és iratanyaga, illetve

³ *Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából 1956-1957*, a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta: Kálmán Peregrin; közreműködött: Soós Viktor Attila. Budapest, Szent István Társulat – Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2011.

annak új eredményekkel való kiegészítése adja. Ez az összeállítás egyfajta sorvezetője disszertációmnak.

A tényszerű események bemutatása azonban ma már kiegészülhet a kommunista diktatúra egyházfelfogásának bemutatásával is, amelyet a szovjet gyakorlat elemzése alapján tehetünk meg, amit mint mintát a szocialista blokk államai ösztönszerűen követtek. De miért? Hogyan gondolkodtak a felvilágosodás hatása alatt lévő államok az egyhárról? Hogyan fogalmazta meg lényegét és alakította ki egyházkormányzását az e világban élő egyház? Hatott-e a két szemlélet és igazgatásmód egymásra? Illetve miben különbözött az Egyház és az egyházak önértelmezése, struktúrája, és az ebben a közegben hatott-e a különféle államrendekkel való kapcsolatukra? Ezekre a kérdésekre a (korabeli) katolikus, ortodox és protestáns egyházszervezet teológiai különbözőségeinek vizsgálatával keresem a választ. Mindezt pedig kiegészíthetjük napjaink teológiai reflexióival, amelyek már ebből a szempontból is elemzik az egyházak kapcsolatát és állapotát.

Kutatásomat egy teológiai alaptételre építtem: állítjuk a történeti események kegyelmi rendben való végső értelmét, miközben a kontingens eseményeket és azok hatásait az emberi módszeres kutatás eszközeivel kívánjuk megismerni és bemutatni. Ezzel nyílik út a teológiai, eszmetörténeti háttér konkrét, történeti megvalósulásának és különbözőségeinek bemutatására. Vagyis a marxista, a liberális és a moralizáló történetírás opuszainak népszerűsége közepette – amelyek nem vesznek tudomást az egyház dogmatikai valóságáról –, szeretnénk megadni és kimutatni a tárgyalt

időszak teológiai olvasatát, amit az a fentebb már bemutatott szempont tesz lehetővé, hogy az egyház maga is teológiai valóság és annak irányítói vagy külső alakítói is eként kezelték. Ez utóbbira pedig nincs jobb hivatkozás, mint Kádár János 1960-ban tett kijelentése: „*Katolikus püspök, ha nem hű a Vatikánhoz, nem is katolikus püspök többé.*”⁴

Míndezekből jól látható, hogy a disszertáció szerkezeti felépítésében több szempontot kellett érvényre juttatni. Ennek érvényesülése érdekében az első és második fejezetben a teológiai és eszmetörténeti megfontolások, valamint azoknak a történeti következményeknek bemutatása kapott helyet, amelyek a kádári egyházpolitika előzményei voltak. A harmadik fejezetben kronologikus rendben tárgyaljuk azt a folyamatot, amely 1956-1957-ben ment végbe a magyar egyház és az állam kapcsolatának alakulásában, hiszen ez világosan szemlélteti mindazoknak az elvi álláspontoknak konkrét következményeit és az ehhez kapcsolódó játszmákat, amelyeket az első és második fejezetben felvázoltunk. A negyedik fejezet pedig – leletvétele-szerűen – két olyan konkrét példát vonultat fel az azt követő évekből, amelyek egyaránt betekintést nyújtanak a katolikus egyház szekularizációjára irányuló törekvések 1956 előtti előzményeibe és e szándék átalakulási folyamatába, amely a magyarországi, a nemzetközi és az egyházon belüli erőviszonyok átrendeződése nyomán született meg.

4 Kádár János kijelentése a Politikai Bizottság 1960. március 1-jei ülésén. MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. 32.

Ennek következtében dolgozatunk időkeretét az 1956-1957-es évben határozhatjuk meg, amelyet – a kitekintés módszerét alkalmazva – néhány esetben kiegészítünk az előtte lévő és a II. Vatikáni Zsinatot megelőző évek aspektusaival.

III. Az új eredmények

Kutatásom során arra a következtetésre jutottam, hogy mivel a kegyelmi rendnek van történeti vonatkozása; az istenhit nélkül megmagyarázhatatlan az istentagadás; a felvilágosodás a protestantizmus elmeit magánviselő gondolkodás, a marxizmus pedig egy szekularizált ószövetségi messiásvárás, a történeti vizsgálódás sem zárhatja ki, sőt feltételezi a kérdések és válaszok teológiai olvasatát.

Megállapítottam, hogy azzal a szemlélettel, amellyel ezek az ideológiák e világ keretei között értelmezték csupán az embert és a történelem fonalát, szükségszerű ütközésbe kerültek a keresztény egyházakkal. Ebben a szembekerülésben az ortodox egyházak és a protestáns közösségek – mivel nem volt egy nemzetek feletti hierarchiájuk –, hosszabb-rövidebb ellenállások után betagozódtak a tárgyalt korszak és államok társadalmi rendjébe, és ezzel elindultak önmaguk és hitletéményük intézményes szekularizációjának útján. A római pápák ugyanezen körülmények között az egyház szervezetének minél alacsonyabb szintig történő megerősítésére törekedtek, amelyet az intézményes, modern államok mintájára alakítottak és szabályoztak, hogy megőrizzék a hívő közösség

egységét és szakrális mivoltát. Így azonban a nemzetállamokban és diktatúrákban úgy jelent meg a katolikus egyház, mint egy állam az államban. Ezért Rómának folytonos harcot kellett vívnia e státusz fenntartására.

Disszertációmban árnyaltam az eddig kirajzolódott Grósz-kép vonásait és bemutattam az érsek új stratégiáját, amelyet kiszabadulása után alkalmazott, és ami az állammal való kapcsolatteremtésre irányult. Mindezt az egyházszervezet függetlenségének megőrzése érdekében tette, mert ezt akkor és később is súlyosan veszélyeztetettnek látta. A Rómával való egységet, akár még a vatikáni intézkedések élének tompítása árán is meg akarta szilárdítani a magyar egyházban.

A szakirodalom az egyház egészére vonatkozóan eddig azzal a feltételezéssel élt, hogy az, az 1956-os forradalmat megelőzően nem rendelkezett perspektívával a társadalmi kérdések rendezése ügyében. Ezt az általánosan elfogadott vélekedést is sikerült árnyalnom, amikor bemutattam a budapesti papság 1956 szeptemberében szervezett reformpolitikai akcióját, kidolgozott politikai koncepcióját.

Az 1956-os forradalom időszakára vonatkozóan eddig nem ismert részletességgel tártam fel a budapesti papság 1956. október 31-ei gyűlésének hátterét és történéseit, a november 3-ai Mindszenty-beszéd püspökkari fogadtatását, a bíboros által kiadott és a Szentszék által dekrétumban is megerősített fegyelmi intézkedések létrejöttét és hatástörténetét.

Bizonyítottam, hogy 1956 őszén az Állami Egyházügyi Hivatal „identitásválságba” jutott. Ebből a kiutat az az 1957 elején kiadott pártfeladat nyitotta meg az ÁEH számára, amely arra irányult, hogy a hivatal állítsa vissza a katolikus egyházban az 1956. október 23-a előtti állapotokat. Ezt szolgálta a hitoktatási rendelet szűkítése, az 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendelet, a papgyilkosságok és a békepapi mozgalom újraszervezése.

A békepapi mozgalom kérdésében először mutattam rá az 1957 előtti és utáni csoportosulás lényegi különbségére: 1957 előtt ugyanis ez a szervezet egy állami kreálmány volt, míg 1957-től Opus Pacis néven elvileg püspöki felügyelet alá került. Ugyanerre az időszakra vonatkozóan sikerült feltárnom vagy az eddigieknél részletesebben tárgyalnom a Rómával való titkos kapcsolattartás csatornáit: Győr – Bécs valamint a budapesti svájci és lengyel nagykövetségek vonatkozásában. Ennek eddig nem ismert, forrásértékű feljegyzése az Endrey Mihállyal Bécsben tárgyaló Tomek Vince először közölt naplórészlete.

Feltártam az állampárt azon törekvéseit, amelyek arra irányultak, hogy a magyarországi görög katolikusok körében egyházszakadást hajtson végre, illetve részletesen kidolgoztam a 18/1959 (IV.6.) sz. kormányrendelet investitúra-jellegének kialakulását és alkalmazását. Ez a pártidiktatúra legdurvább beavatkozása volt a katolikus egyház hierarchikus és szentségi rendjébe, amely végső soron kaput nyitott az ún. keleti politika irányába.

Disszertációm végkövetkeztetése, hogy az 1956-os forradalmat megelőző folyamatok és a forradalom leverése utáni hónapok azt a reményt hordozták a magyar egyház vezetői számára, hogy a Rákosi-éra után kialakul egyfajta jogbiztonság. Ám a Kádár-rezsim a forradalom tanúságaként belátta, hogy az egyház sohasem lesz ministránsa, de be kell rendezkedni a vele való hosszú távú „együttlakásra”. Így a kádári egyházpolitika célja az egyház intézményi oldalának, a hierarchiának a diktatúra képére és hasonlatosságára való formálása lett, amihez elképzelhetőnek tartotta akár az állami investitúrát. A magyar katolikus egyház felismerte ezt és ezért olyan információkat juttatott Róma felé, amelyek azt sugallták, a Szentszék is találja meg a szocializmussal való együttélés átvészelésének módozatát. Ezek a folyamatok a lengyel prímás és a bécsi nunciatúra közvetítésével hatással voltak az Államtitkárságra, amely XXIII. János pápával együtt elkezdte alkalmazni azt a diplomáciát, amely már XII. Piusznak Hitler birodalmához való viszonyát is meghatározta. Ennek eredményeként a helyi egyházak szakítottak az ellenállási mozgalmakkal, vezetőiket meg kellett feleltetniük a rendszer bizonyos elvárásainak, de cserébe megőrizhették a Rómával való egységet és a hit dogmatikai tisztaságát, mint Krisztushoz tartozásuk alapját.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

1. Megállapodás-tervezet 1956-ból, in: *Vigilia* 71. évf. 2007 / 10.
2. Múltfeltárás Lengyelországban, Beszélgetés József Pucifowskival, in: *Vigilia* 71. évf. 2007 / 10.
3. A nemzeti egyház létrehozásának terve 1957-ben, in: *Summa Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, Pázmány Irodalmi Műhely Tanulmányok, Piliscsaba, 2007. 147-150.*
4. Ferencesek 1956-ban, in: *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007, Új Ember – LÖKA, Budapest, 2007. 163 – 179.*
5. Az egyház 1956 után, in: *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007, Új Ember – LÖKA, Budapest, 2007. 207 – 235.*
6. Ferences alapítás és újraalapítás – A megmaradás érdekében. Adalékok a Kapisztrán-rendtartomány iskolavállalásához. In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948.* Lénárd Ödön Közhasznú

Alapítvány Évkönyve 2008. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László, LÖKA – Új Ember, Budapest, 2008, 247–258.

7. Dogma- történet – Módszertani kérdésfelvetés a katolikus egyház 1945 és 1990 közötti történetének értelmezéséhez, in: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban, szerk. Sóós Viktor, Szabó Csaba, Szigeti László, SZIT – Luther Kiadó, Budapest, 2010, 13 – 31.
8. Visszatekintés? Önigazolás? Kiútkeresés? Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései, in: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban, szerk. Sóós Viktor, Szabó Csaba, Szigeti László, SZIT – Luther Kiadó, Budapest, 2010, 242-251.
9. Lélegzetvétel – Fuldoklás közben. Szerzetesek elképzelései az egyház szabadságának visszaadásáról 1956-57-ben (Tanulmány és forrásközlés), in: *Historicus Polonus – Hungarus*, Emlékkönyv Pucilowski József atya tiszteletére hetvenedik születésnapja alkalmából, Szerk. Tomasz Galuszka, Illés Pál Attila, Marek Milawicki, Zágorhidi Balázs, Wydawnictwo Esprit, Kraków, 2010. 233 – 263
10. *A (budapesti) papaság (egyház)politikai koncepciója az 1956-os forradalom idején*, In.: *Vigilia*, 75. évf., 2011 / 11., 862-867.

11. Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából
1956-1957, SZIT – Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet,
2011., 695 pp.